ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱԶԻԶՅԱՆ ԽԱԶԻԿ ՌՈԲԵՐՏԻ

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՎԱՐՉԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈ (19-ՐԴ ԴԱՐ – 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ)

Է.00.02 «Համաշխարհային պատմություն, միջազգային հարաբերություններ» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ 2018

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում

Գիտական ղեկավար՝ պ.գ.դ. Ռ. Կ. Կարապետյան

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պ.գ.դ., պրոֆեսոր Ա. Պ. Փոլադյան

պ.գ.թ., դոցենտ Գ. Գ. Գևորգյան

Առաջատար կազմակերպություն՝ Երևանի պետական համալսարան

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2018թ. հուլիսի 10-ին, ժամը 12:00-ին, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտում գործող ԲՈՀ-ի 006 «Համաշխարհային պատմություն, միջազգային հարաբերություններ» մասնագիտական խորհրդում (հասցե՝ 0019, Երևան, Մ. Բաղրամյան 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գրադարանում

Սեղմագիրն առաքված է 2018թ. հունիսի 8-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտքարտուղար՝ պ.գ.թ. Մ. Հ. Ղահրիյան

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Հետազոտության թեմայի արդիականությունը

Եգիպտոսում XIX-XX դարերի ռազմաքաղաքական իրադարձությունները և սոցիալ-տնտեսական էական բարեփոխումները հանդիսացան ժամանակակից Եգիպտոսի պետականաշինության և սոցիալ-տնտեսական զարգացման իրական հենքը: Այս ժամանակաշրջանի պատմական իրադարձությունների բազմակողմանի ուսումնասիրության շնորհիվ է հնարավոր միայն կառուցել ժամանակակից Եգիպտոսի կայացման պատմագրական լիարժեք շղթան, ինչով և պայմանավորված է այս ատենախոսության թեմայի արդիականությունը:

Պայմանավորված իր աշխարհաքաղաքական դիրքի առանձնահատկություններով՝ Եգիպտոսը մշտապես եղել է օտար զավթիչների հետաքրքրության կիզակետում, ընդ որում, եթե արևելյան երկրների, մասնավորապես Օսմանյան կայսրության համար Եգիպտոսի զավթումն ուղղակիորեն միտված էր տարածքային ընդլայնմանը, ապա եվրոպական ուժերի համար այն նաև միջնորդավորված, անուղղակի նպատակներ էր հետապնդում. մի կողմից այն տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական իրավիճակի նկատմամբ վերահսկողություն էր ապահովում, մյուս կողմից էլ եվրոպական գերտերությունների միջև պայքարում ծանրակշիռ խաղաթուղթ էր:

Եգիպտոսի պատմության այս ժամանակահատվածի ուսումնասիրությունն առանձնակի գիտական հետաքրքրություն է ներկայացնում որպես Եգիպտոսի «օսմանյան» ժամանակաշրջանի պատմության հիմնարար դադարի և «ժամանակակից» պատմության ստեղծման ժամանակագրական խաչմերուկ: Չնայած XIX-XX դարերում Եգիպտոսը ներքին ու արտաքին ուժերի հետ բախումներում որոշակիորեն հյուծվել էր, այնուամենայնիվ նոր ժամանակաշրջանի կառավարիչները հետամուտ եղան իրականացնելու էական բարեփոխումներ երկրի կառավարման համակարգում, նորամուծական մեթոդներ ու մեխանիզմներ ներդրեցին մի շարք ոլորտներում՝ նոր շունչ հաղորդելով Եգիպտոսի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքին:

Այսպիսով, Եգիպտոսի՝ Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվելու և Նապոլեոն Բոնապարտի արշավանքի ժամանակաշրջանի իրադարձությունների պատճառահետևանքային կապերի ուսումնասիրությունը պատմագրության մեջ առանձնահատուկ կարևորություն է ձեռք բերել պայմանավորված ժամանակաշրջանի դեպքերի՝ ինչպես ներկայիս Եգիպտոսի քաղաքական, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական կյանքի վրա իր ազդեցությամբ: Այն նաև իր վճռորոշ դերն է ունեցել եվրոպական գերտերությունների զավթողական նպատակների և աշխարհաքաղաքական կոնֆլիկտների հանգուցալուծման տեսանկյունից:

Նապոլեոն Բոնապարտի արշավանքը, որը տեղի էր ունեցել XVIII դարի վերջին և հստակ արտացոլում էր ֆրանսիական զավթողական նպատակները, հանդիսացավ Եգիպտոսի պետական համակարգի և սոցիալ-տնտեսական կյանքի այնպիսի վերափոխումների սկիզբ, որոնք իրենց ուրույն ազդեցությունն ունեցան նաև XIX դարի պատմական զարգացումներում: Հետևապես Նապալեոն Բոնապարտի եգիպտական արշավանքի ուսումնասիրությունը կարևոր դեր է ձեռք բերում այս ատենախոսության ուսումնասիրության ժամանակաշրջանի պատմական իրադարձությունների համակողմանի և խորքային վերլուծության համատեքստում:

Հատկանշական է, որ Բոնապարտի արշավանքը Եգիպտոս շրջադարձային նշանակություն ունեցավ ոչ միայն Եգիպտոսի, այլև արաբական աշխարհի հետագա պատմության և զարգացման համար: Այն արթնացրեց արաբներին «դարավոր քնից» և նոր շունչ հաղորդեց արաբական աշխարհի մշակութային ու քաղաքական կյանքի զարգացմանը: Պատմական այս անցումը, այնուամենայնիվ, պայմանավորված չէ միայն տվյալ ժամանակահատվածի իրադարձությունների թելադրանքով, այն նաև Եգիպտոսի ամենաուժեղ կառավարիչներից մեկի՝ Մուհամմադ Ալիի հետևողական պայքարի և շարունակական բարեփոխումների արդյունքն է, որի համար նա Եգիպտոսի պատմության մեջ իրավացիորեն ճանաչվեց որպես «ժամանակակից Եգիպտոսի հիմնադիր»: Ընդ որում, ի տարբերություն Նապոլեոն Բոնապարտի, Մուհամմադ Ալիի գործողություններն ուղղված էին երկրի բարօրությանը և միտում ունեին լիովին անկախացնելու երկիրն ինչպես օսմանյան լծից, այնպես էլ եվրոպական կախվածությունից:

Կարևորելով նախաձեռնած բարեփոխումների ազդեցության մեջ դրանց իրականացման շղթայի անընդհատության դերը՝ անդրադարձ է կատարվել նաև Մուհամմադ Ալիի կառավարումից հետո Եգիպտոսում ռազմաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական ոլորտում նախորդ ժամանակաշրջանից ժառանգած ձեռքբերումների պահպանման և դրանց զարգացման հիմնահարցերին: Մուհամմադ Ալիին հաջորդած երեք կառավարիչները, թեև Եգիպտոսը հասցրեցին ֆինանսական ծանր վիճակի, այդուհանդերձ շարունակեցին բարեփոխումների կարևոր ընթացքը: Բարեփոխումների շղթան չընդհատվեց նաև բրիտանական տիրապետության ժամանակաշրջանում, երբ քաղաքական ճնշումներին և եվրոպացիների կամայականություններին զուգահեռ երկիրը շարունակում էր արդիականացման և զարգացման գործընթացը:

Այսպիսով, այս ժամանակաշրջանը պատմագրության մեջ առանձնանում է իրադարձությունների այնպիսի զարգացմամբ, որոնց պատճառահետևանքային և խոր ուսումնասիրության դեպքում է հնարավոր միայն բացահայտել և ներկայացնել պատմական իրադարձությունների իրական դրդապատճառները և հետևանքները:

Զուգահեռաբար անհրաժեշտ է նշել, որ տվյալ ժամանակաշրջանում Եգիպտոսը հանդիսացավ հայերի գաղթման հիմնական ուղղություններից մեկը: Հիմնվելով սեփական բազմադարյա մշակութային և կրթական փորձի վրա՝ հայերն իրենց ուրույն ներդրումն են ունեցել Եգիպտոսի քաղաքական, օրենսդրական, տնտեսական և միջազգային առևտրի բնագավառներում, ինչպես նաև կրթական և մշակութային մի շարք ոլորտներում, ինչն էապես նպաստել է Եգիպտոսի զարգացմանն ու արդիականացմանը: Բարձր պաշտոններ զբաղեցնելով պետական ու հասարակական ոլորտներում՝ եգիպտահայերը մշտապես ապացուցել են իրենց հավատարմությունը Եգիպտոսի հանդեպ և պահպանել են կրթված ազգ լինելու համբավը:

XIX դարում Եգիպտոսում հաստատված հայ քաղաքական, հասարակական ու մշակութային գործիչները ստեղծեցին ազդեցիկ գաղութ և իրենց հայրենասիրության ու ազգային շահերին նվիրվածության շնորհիվ էապես օգնեցին Օսմանյան կայսրության տեղահանումներից և ջարդերից փրկված հայրենակիցներին: Եգիպտահայ պետական գործիչները դարձան ոչ միայն Եգիպտոսի, այլ նաև սեփական ազգի պարծանքը՝ վայելելով եգիպտացիների և հայ համայնքի վստահությունն ու հարգանքն առ այսօր:

Ատենախոսության նպատակը և խնդիրները

Ատենախոսության հիմնական նպատակն է խորքային և բազմակողմանի ուսումնասիրության ենթարկել XIX-XX դարերում Եգիպտոսում տեղի ունեցած պատմական իրադարձությունների պատճառահետևանքային կապերը և դրանց ազդեցությունը Եգիպտոսի քաղաքական համակարգի արդիականացման ու սոցիալ-տնտեսական զարգացման վրա, ինչպես նաև բացահայտել հայ համայնքի դերակատարումը վերոնշյալ գործընթացում: Առաջ քաշված նպատակն իրականացնելու համար դիտարկվել են հետևյալ խնդիրները.

- բացահայտել արևմտյան գերտերությունների զավթողական նկրտումներն ու քաղաքականությունը Եգիպտոսում, հետազոտել նրանց դիվանագիտության ուժեղ և թույլ կողմերը, ինչպես նաև հնարավոր ազդեցությունը տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական իրավիճակի վրա,
- ուսումնասիրության ենթարկել Նապոլեոն Բոնապարտի եգիպտական արշավանքի դրդապատճառները, հիմնական նպատակները, ընթացքը, հետևանքները և ձախողման պատճառները,
- լուսաբանել Նապոլեոն Բոնապարտի արշավանքի ժամանակաշրջանում կառավարման և դատական համակարգերում իրականացված բարեփոխումների կարևորությունը և դրանց արդյունքում արձանագրված ձեռքբերումները,

- վերլուծել XIX դարի սկզբին Եգիպտոսում ձևավորված ներքաղաքական իրադրությունը, Մուհամմադ Ալիի՝ իշխանության համար պայքարը և դրա ազդեցությունը երկրի ներքաղաքական պայքարի վրա,
- ուսումնասիրել և ներկայացնել իշխանության գալուց հետո Եգիպտոսի պետական կառավարման, ռազմական, գյուղատնտեսական և կրթական ոլորտներում Մուհամմադ Ալիի նախաձեռնած բարեփոխումները, դրանց իրագործման դժվարությունները և գնահատել վերջիններիս ազդեցությունը Եգիպտոսի զարգացման ու արդիականացման վրա,
- հետազոտել Եգիպտոսի՝ Մուհամմադ Ալիին հաջորդած երեք կառավարիչների օրոք ձևավորված ներքին և արտաքին քաղաքական իրադրությունը, ինչպես նաև արևմտյան ուժերի, մասնավորապես Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի ուղղակի և անուղղակի միջամտության ազդեցությունը Եգիպտոսի քաղաքական գործերում,
- լուսաբանել 1879-1882թթ. Եգիպտոսում ձևավորված անորոշ ներքաղաքական իրադրությունը և Օրաբի փաշայի պայքարը ներքին ու արտաքին թշնամիների դեմ՝ հանուն երկրի լիակատար անկախացման,
- ուսումնասիրել Օրաբի փաշայի նախաձեռնած անկախացման պայքարի ընթացքը և ձախողման պատճառները,
- վերլուծել անգլո-եգիպտական պատերազմի հիմնական շարժառիթները, ինչպես նաև բրիտանական դիվանագիտության արդյունքում ձևավորված անգլիամետ և ազգայնամետ քաղաքական ուժերի պայքարի դրսևորումներն ու արդյունքները,
- բազմակողմանի ուսումնասիրության ենթարկել և բացահայտել եգիպտահայ գաղութի կարկառուն ներկայացուցիչների ներդրումը XIX-XX դարերի՝ Եգիպտոսի պետականաշինության և սոցիալ-տնտեսական զարգացման մեջ, ինչպես նաև ցեղասպանությունից փրկված հայերի օգնության կազմակերպման գործում:

Ատենախոսության գիտական նորույթը

XIX-XX դարերում Եգիպտոսի ներքին և արտաքին քաղաքականության հետ կապված առանձին հիմնախնդիրներ, մասնավորապես Նապոլեոն Բոնապարտի եգիպտական արշավանքը, Մուհամմադ Ալիի իշխանության, նրան հաջորդող երեք կառավարիչների, Օրաբի փաշայի ղեկավարած ապստամբության ու բրիտանական տիրապետության ժամանաշրջանը, ինչպես նաև մերձավորարևելյան տարածաշրջանի քաղաքական կյանքում Եգիպտոսի ունեցած առանցքային դերը հանգամանորեն հետազոտվել են հայկական, արևմտյան, ռուսաստանցի, ինչպես նաև խորհրդային հետազոտողների աշխատություններում, սակայն Եգիպտոսում Նապոլեոն Բոնապարտի կողմից կառավարման ու դատական համակարգերում, ինչպես նաև

Մուհամմադ Ալիի կողմից պետական կառավարման և ռազմական ոլորտներում իրականացված բարեփոխումների դրդապատճառների, իրագործման բարդությունների և արդյունքում արձանագրված ձեռքբերումների, ինչպես նաև Եգիպտոսի արդիականացման գործում բարեփոխումների համակողմանի հետազոտությունը մեզանում դեռևս չի դարձել ամբողջական գիտական ուսումնասիրության առարկա:

Ատենախոսության թեման հայրենական արաբագիտության մեջ դեռևս չի արժանացել առանձին և համապարփակ ուսումնասիրության: Մեզանում առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ են դրվել արաբական սկզբնաղբյուրներ, որոնց հիման վրա փորձ է արվել ամբողջականացնելու և նորովի մեկնաբանելու տվյալ ժամանակաշրջանի պատմական իրողությունները:

Ատենախոսության ժամանակագրական շրջանակները

Ժամանակագրական տեսանկյունից ատենախոսությունն ընդգրկում է XIX դարի սկզբից մինչև XX դարի սկիզբն ընկած ժամանակահատվածը՝ Եգիպտոսի՝ Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվելուց մինչև Նապոլեոն Բոնապարտի արշավանքը, Մուհամմադ Ալիի իշխանության ժամանակաշրջանը՝ ներառյալ Եգիպտոսի բռնազավթումը բրիտանացիների կողմից: Ժամանակագրական այս սահմանների ընտրությունը պայմանավորված է Նապոլեոն Բոնապարտի արշավանքի և Մուհամմադ Ալիի իշխանության հաստատման արդյունքում Եգիպտոսում ձևավորված ռազմաքաղաքական նոր իրավիճակով, ինչպես նաև պետական համակարգում և սոցիալ-տնտեսական բնագավառներում իրականացված բարեփոխումներով, որոնք հետագայում դարձան ժամանակակից Եգիպտոսի պետականության հաստատման և տնտեսական զարգացման բացառիկ հենասյուն: Որպես ուսումնասիրության ժամանակային սահմանագիծ ընդունել ենք XX դարի սկիզբը, քանի որ 1914 թ. սկսած Առաջին համաշխարհային պատերազմն էապես փոխեց պատմական իրադարձությունների ընթացքը տարածաշրջանում և աշխարհաքաղաքական նոր համակարգի ձևավորման հիմք հանդիսացավ:

Ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքը

Ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքում ընկած են Եգիպտոսում Նապոլեոն Բոնապարտի արշավանքի և Մուհամմադ Ալիի իշխանության գալու արդյունքում ռազմաքաղաքական իրադարձությունների և իրականացված բարեփոխումների վերլուծության պատմաքննական, պատմահամեմատական-համադրական և պատմավերլուծական մեթոդները:

Ատենախոսության կիրառական նշանակությունը

Աշխատանքը համակարգված գիտական ուսումնասիրություն է, որտեղ ներկայացված հիմնադրույթները, մեկնաբանությունները և եզրահանգումները կարող են օգտագործվել Եգիպտոսի նոր պատմության առանձին հիմնահարցերին նվիրված ուսումնասիրություններում: Աշխատանքում տեղ գտած դրույթները և եզրակացությունները կարող են օգտագործվել տվյալ ժամանակաշրջանի մասնագիտական ուսումնասիրություններում և դասընթացներում, ինչպես նաև ընդհանուր կրթական ծրագրերում: Ատենախոսության մեջ արված եզրակացությունները կարող են հիմք դառնալ արաբական երկրների պատմության վերաբերյալ պատմագիտական և քաղաքագիտական հետազոտությունների համար:

Ատենախոսության փորձաքննությունը և պաշտոնական հավանությունը

Ատենախոսությունը հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհրդում, քննարկվել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Արաբական երկրների և Թուրքիայի բաժինների համատեղ նիստում: Ուսումնասիրության հիմնական դրույթներն ու եզրահանգումները լուսաբանվել են հեղինակի հրատարակած գիտական հոդվածներում:

Աղբյուրների և գրականության տեսություն

Ատենախոսության համար որպես գրականություն հիմք են ծառայել հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն և արաբերեն լեզուներով տարաբնույթ աղբյուրներ, հետազոտություններ և ուսումնասիրություններ, որոնք արտացոլում են XIX-XX դարերում Եգիպտոսում տեղի ունեցած պատմական իրադարձությունները, դրանց դրդապատճառներն ու հետևանքները: Ուսումնասիրության ամբողջականացման նպատակով հեղինակն աշխատել է Հայաստանի ազգային գրադարանում, ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանում, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի, Լիբանանի Հայկազյան համալսարանի Բարսումյան և Բեյրութի Ամերիկյան համալսարանի Նամի Ջաֆեթի անվան գրադարաններում: Հետազոտության համար կարևոր հիմք են ծառայել նաև հայ և օտարազգի հետազոտողների՝ ուսումնասիրության թեմային նվիրված արժեքավոր աշխատություններն ու հոդվածները:

Աշխատության մեջ օգտագործվել են Նապոլեոն Բոնապարտի եգիպտական արշավանքի դրդապատճառների, ընթացքի և հետևանքների, ինչպես նաև եվրոպական ներքաղաքական իրավիճակի վրա եգիպտական հիմնախնդրի ազդեցության ուսումնասիրման և վերլուծության մի շարք հայ, ռուս և արտասահմանյան հեղինակների աշխատանքներ:

Նրանցից հատկապես կարելի է առանձնացնել Ն. Հովհաննիսյանի[1], Ռ. Կարապետյանի[2], Ռ.Դյուֆրեսի[3], Եվ. Տառլեի[4], Ա. Մանֆրեդի[5], Վ. Բեշանովի[6], Ջ. Քոլի[7], Ֆ. Մաքլինի[8], Վ. Գիրի[9] աշխատությունները:

Եգիպտոսի կառավարման և դատական համակարգերում Նապոլեոն Բոնապարտի նախաձեռնած բարեփոխումների անհրաժեշտության, դրանց ներդրման խնդիրների և Եգիպտոսի սոցիալ-տնտեսական կյանքի վրա ազդեցության համակողմանի ուսումնասիրության համար առանձնակի նշանակություն է ունեցել նույն ժամանակաշրջանի հայտնի արաբ պատմաբան Աբդ առ-Ռահման ալ-Ջաբարտիի՝ Նապոլեոն Բոնապարտի եգիպտական արշավանքի ժամանակահատվածի ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատանքը[10]: Ատենախոսության այս բաժնի ամբողջականացման համար կարևոր աղբյուրներ են ծառայել նաև ռուս արաբագետներ Ս. Կիրիլինայի և Մ. Ռյաբկովի՝[11] Եգիպտոսում պետական կառավարման և մուսուլմանական դատական համակարգի վերաբերյալ ուսումնասիրությունը, ինչպես նաև ֆրանսիացի պատմաբան Ֆ. Շառլ-Ռուի[12] աշխատությունը՝ թարգմանված Ե. Դիքսի կողմից:

Ֆրանսիական ռազմարշավից հետո Եգիպտոսում ձևավորված ռազմաքաղաքական իրավիճակի և Եգիպտոսի հետագա զարգացման համար բեկումնային դեր ունեցող նոր կառավարչի՝ Մուհամմադ Ալիի իշխանության համար վարած պայքարի վերաբերյալ ուսումնասիրվել են արաբ պատմաբանների, մասնավորապես Ահմադ Հուսեյնի[13], Աբդ առ-Ռահման առ-Ռաֆիի[14], Աբդ առ-Ռահման ալ-Ջաբարտիի[15], Կալիֆոռնիայի համալսարանի եգիպտացի պատմաբան Աֆաֆ

---

[1] Հովհաննիսյան Ն., Արաբական երկրների պատմություն, հատոր 2, Օսմանյան տիրապետության շրջան (1516-1918թթ.), Ե., 2004:

[2] Կարապետյան Ռ., Արաբական երկրների նոր և նորագույն պատմություն, Ե., 2003:

[3] Дюфрес Р., Наполеон, М., 2003.

[4] Тарле Е., Наполеон, М., 1957.

[5] Манфред А., Наполеон Бонапарт, М., 1971.

[6] Бешанов. В., Шестьдесят сражений Наполеона, Минск, 2000.

[7] Cole J., Napoleon’s Egypt, Inviding the Middle East, New York, 2007.

[8] McLynn F., Napoleon, A Biography, New York, 2002.

[9] Geer W., Napoleon The First, An Intimate Biography, New York, 1921.

[10] Ал-Джабарти Абд ар-Р., Египет в период экспедиции Бонапарта (1798-1801), М., 1962.

[11] Кириллина С., Рябков М., Система управления и мусульманское судопроизводство Египта в период экспедиции Наполеон 1 Бонапарта (1798-1801гг.): Восток в новое время. Экономика, государственный строй, сб. статей, М., 1991.

[12] Charles-Roux F., Bonaparte: Governor of Egypt, Translated From The French by Dickes E, London, 1937.

[13] أحمد حسين، موسوعة تاريخ مصر، الجزء الثالث، القاهرة، ١٩٧٣.

[14] عبد الرحمن الرافعي، تاريخ الحركة القومية و تطور نظام الحكم في مصر، الجزء الثانى، القاهرة، ١٩٥٨، عصر محمد علي، القاهر، ١٩٥١ .

[15] عبد الرحمن الجبرتي، عجائب الآثار في التراجم و الأخبار، الجزء الثاث، القاهرة، ١٩٦٤.

Լուտֆի ալ-Սայիդ Մարսոտի[16] աշխատությունները: Արաբ պատմաբանների երկերից բացի ուսումնասիրվել են նաև ռուս և արտասահմանցի պատմաբանների, մասնավորապես Վ. Լուցկիի[17], Հ. Դոդվելլի[18], Պ. Հոլթի[19] աշխատությունները:

Մուհամմադ Ալիի կառավարման ժամանակաշրջանում Եգիպտոսի արդիականացմանն ուղղված բարեփոխումների մանրամասն ուսումնասիրության համար հեղինակն անդրադարձ է կատարել մի շարք հայտնի ռուս, եգիպտացի և օտարազգի պատմաբանների՝ Ե. Զելենևի[20], Ռ. Համեդի[21], Հ. Ռիվլինի[22], Ե. Հիլլի[23], Ն. Այուբիի[24], Յու. Ռիզկի[25] աշխատություններին, որտեղ ներկայացվել են կարևոր փաստեր վարչական և դատական համակարգերում Մուհամմադ Ալիի նախաձեռնած բարեփոխումների, ինչպես նաև դրանց ներդրման բարդությունների պատճառահետևանքային կապերի մասին:

Մուհամմադ Ալիի իրականացրած ռազմական բարեփոխումների առանձնահատկությունների ուսումնասիրման համար հիմք են ծառայել առավելապես արաբ պատմաբանների, մասնավորապես Ալի Մուհամմադ Շալաբիի[26], եգիպտացի ռազմական հեղինակավոր պատմաբան Օմար Թուսունի[27], Մուհամմադ Ֆուադ Շուքրիի, Աբդ ալ-Մաքսուր ալ-Յունանիի, Սայիդ Մուհամմադ Խալիլի[28], Մուհամմադ Մահմուդ Սառուջիի[29] աշխատությունները, որտեղ նշված պատմաբանների կողմից բացահայտվել են եգիպտական բանակում ստեղծված իրավիճակի խնդիրները, բարեփոխումների անհրաժեշտությունը և պետականության ապահովմանն ուղղված միջոցառումների ամբողջությունը:

Մուհամմադ Ալիին հաջորդած երեք կառավարիչների՝ Աբբասի, Սայիդի և Իսմայիլի ժամանակաշրջանում Եգիպտոսի ներքին և արտաքին ռազմաքաղաքական իրավիճակի նկարագրության և կարևոր փաստարկների բացահայտման

---

[16] Marsot A. L. al-S., Egypt in the reign of Muhammad Ali, Cambridge, 1984.
[17] Луцкий В., Новая история арабских стран, М., 1965.
[18] Dodwell H., The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad Ali, Cambridge, 1931.
[19] Holt P., Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922, A Political History, London, 1966.
[20] Зеленев Е., Государственное управление, судебная система и армия в Египте и Сирии (XVI - начало XX века), СПб., 2003.
[21] Hamed R., The Siyasatname and the Institutionalization of Central Administration under Muhammad Ali, The State and its Servants: Administration in Egypt from Ottoman Times to the Present, edited by Hanna N., Cairo, 1995.
[22] Rivlin H., The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt, Cambridge, Massachusetts, 1961.
[23] Hill E., Courts and the Administration of Justice in the Modern Era, The State and its Servants: Administration in Egypt from Ottoman Times to the Present, edited by Hanna N., Cairo, 1995.
[24] Ayubi N., Bureaucracy and Politics in Contemporary Egypt, London, 1980.
[25] Rizk Y., The Development of the Ministerial System in Egypt 1878-1923, The State and its Servants: Administration in Egypt from Ottoman Times to the Present, edited by Hanna N., Cairo, 1995.
[26] علي محمد شلبي، المصريون و الجندية قي القرن التاسع عشر، القاهرة، ١٩٨٨.
[27] الأمير عمر طوسون، صفحة من تاريخ مصر في عهد محمد علي، الجيش المصري السبري و البحري، القاهرة، ١٩٩٠.
[28] محمد فؤاد شكري، عبد المقصور العناني، سيد محمد خليل، بناء دولة مصر محمد علي (السياسة الداخلية)، القاهرة، ١٩٤٨.
[29] محمد محمود السروجي، الجيش المصري في القرن التاسع عشر، القاهرة، ١٩٦٧.

տեսանկյունից հեղինակի համար ուղենշային են եղել Աբդ առ-Ռահման առ-Ռաֆիի[30], Պ. Ղազալեի[31], Բ. Մալորտիի[32], Դ. Լենդսի[33], Ռ. Հանթերի[34] աշխատությունները:

XIX դարի վերջում Եգիպտոսում ստեղծված քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակի արդյունքում ձևավորված քաղաքական ընդդիմության պայքարի ընթացքի ուսումնասիրության, ինչպես նաև պայքարը ղեկավարող Օրաբի փաշայի նախաձեռնած ռազմական քայլերի դրդապատճառների և դրանց ձախողման ուսումնասիրության նպատակով դիտարկվել են մի շարք հեղինակների՝ Վ. Կոշելևի[35], Ֆ. Ռոտշտեյնի[36], Ջ. Քոլի[37] հետազոտությունները: Վերոնշյալ բաժնի ուսումնասիրության համար առանձնակի նշանակություն են ունեցել արաբ պատմաբան Աբդ առ-Ռահման առ-Ռաֆիի[38] աշխատությունը, որտեղ բացահայտվել են հատուկ կարևորության փաստեր Օրաբի փաշայի ղեկավարած ապստամբության և բրիտանական ներխուժման մասին, ինչպես նաև Ահմադ Օրաբիի[39] մենագրությունը:

XIX-XX դարերում Եգիպտոսում տեղի ունեցող պատմական իրողություններին հայկական գաղութի մասնակցության վերլուծության և ներկայացման համար մեծապես նպաստել են հայտնի հայ պատմաբաններ Ս. Զեյթլյանի[40], Հ. Ստեփանյանի[41], Ս. Հարությունյանի[42], Ա. Աբրահամյանի[43], Ա. Ալպոյաճյանի[44], Հ. Թոփուզյանի[45], Ս. Գասպարյանի[46] աշխատանքները, որոնց

---

30 عبد الرحمن الرافعي، عصر إسماعيل، الجزء الأول، القاهرة، ١٩٨٢.

31 Ghazaleh P., The Guilds: Between Tradition and Modernity, The State and its Servants: Administration in Egypt from Ottoman Times to the Present, edited by Hanna N., Cairo, 1995.

32 Malortie B., Egypt: Native Rulers and Foreign Interference, London, 1883.

33 Landes D., Bankers and Pashas: International Finance and Economic Imperialism in Egypt, Cambridge, Massachusetts, 1958.

34 Hunter R., Egypt Under the Khedives 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracies, Pittsburgh, 1984.

35 Кошелев В., Египет: уроки истории. Борьба против колониального господства и контрреволюции (1879-1981), Минск, 1984.

36 Ротштейн Ф., Захват и Закабаление Египта, М., 1959.

37 Cole J., Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt’s Urabi Movement, Princeton, New Jersey, 1993.

38 عبد الرحمن الرافعي، الثورة العرابية و الاحتلال الإنجليزي، القاهرة، ١٩٨٤.

39 عرابي أحمد، مذكرات الزعيم أحمد عرابي، القاهرة، ١٩٨٩.

40 Զեյթլեան Ս., Հայութեան ներդրումը վաղ միջնադարեան և արդի Եգիպտոսի պատմութեան մէջ, Մոնթրէալ, 2004:

41 Ստեփանյան Հ., Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում, Ե., 2011:

42 Арутюнян С., Укрепление позиций Британской империи в Египте (80-90 гг. XIX в.), диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ереван, 1989.

43 Աբրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հատոր Բ, Ե., 1967:

44 Ալպոյաճեան Ա., Արաբական Միացեալ Հանրապետութեան Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, Գահիրէ, 1960:

45 Թոփուզյան Հ., Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն (1805-1952), Ե., 1978:

շնորհիվ հաջողվել է բացահայտել ոչ միայն Եգիպտոսի հայկական գաղութի դերը Եգիպտոսի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքում, այլ նաև հնարավորություն է ստեղծվել ներկայացնելու Եգիպտոսի հայ գաղութի նշանավոր ներկայացուցիչների իրականացրած հսկայածավալ գործունեությունը: Այսպիսով, հիմք ընդունելով ատենախոսության ուսումնասիրության ժամանակաշրջանի, ինչպես նաև ժամանակակից ուսումնասիրությունները, հետազոտությունները և փաստագրական նյութերը՝ իրականացվել է խորքային և համընդգրկուն վերլուծություն XIX-XX դարերում Եգիպտոսում պատմական իրադարձությունների և ռազմաքաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումների վերաբերյալ:

Աշխատանքի կառուցվածքն ու բովանդակությունը

Աշխատանքը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, որոնք բաժանվում են ինը ենթագլուխների, եզրակացությունից, օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկից:

Ներածությունում ներկայացված են թեմայի արդիականությունը, նպատակն ու խնդիրները, պարզաբանվում են աշխատանքի գիտական նորույթը, աշխատանքի մեթոդաբանական հիմքը, կիրառական նշանակությունը և թեմայի ժամանակագրական շրջանակների ընտրությունը, տրվում է օգտագործված աղբյուրների և գրականության համառոտ տեսությունը:

Ատենախոսության առաջին գլուխը՝ **«ԵԳԻՊՏՈՍՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ ԵՎ ՆԱՊՈԼԵՈՆ ԲՈՆԱՊԱՐՏԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ»**, բաղկացած է երկու ենթագլուխներից:

«Ներքաղաքական իրավիճակը Եգիպտոսում մինչև Նապոլեոն Բոնապարտի արշավանքը» վերնագրով առաջին ենթագլխում համառոտ ներկայացված են XVI-XVIII դարերում Եգիպտոսում ծավալված ներքաղաքական կյանքի կարևոր իրադարձությունները, որոնք հիմնականում առնչվում են մամլուքյան բանակային միավորումների ընդդիմական շարժումներին և Եգիպտոսի կառավարման համակարգում կարևոր պաշտոնների համար նրանց պայքարին, ինչի արդյունքում Եգիպտոսի դե ֆակտո իշխանությունը մինչ ֆրանսիական զորքերի ներխուժումը պատկանում էր մամլուքներին:

Ատենախոսության առաջին գլխի երկրորդ ենթագլուխը վերնագրված է **«Նապոլեոն Բոնապարտի արշավանքը Եգիպտոս և դրա ազդեցությունը Եգիպտոսի կառավարման և դատական համակարգերի վրա»**, որտեղ ուսումնասիրվել են ֆրանսիական ռազմարշավի դրդապատճառները: Առանձնակի մանրամասնությամբ ուսումնասիրվել են Նապոլեոն

---

[46] Գասպարյան Ս., Սփյուռքահայ գաղթօջախներն այսօր, Ե., 1962:

Բոնապարտի ռազմական գործողությունները Եգիպտոսում և բացահայտվել են ֆրանսիական ռազմարշավի ձախողման պատճառները, որոնք հիմնականում պայմանավորված էին դիվանագիտական և քաղաքական կոպիտ սխալներով: Այս ենթագլխում մանրամասն ներկայացված են նաև ֆրանսիական վարչակարգի կողմից Եգիպտոսի կառավարման կառուցվածքի մեջ ներդրված նորամուծությունները և ֆրանսիական իշխանության գերակայության ժամանակահատվածում երկրի սոցիալ-տնտեսական բնագավառում իրականացված բարեփոխումները, որոնք հիմք հանդիսացան Եգիպտոսի հասարակական կյանքի զարթոնքի և հետևողական զարգացման համար:

Ատենախոսության երկրորդ գլուխը՝ **«ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՎԱՐՉԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ԱԼԻԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (1805-1848թթ.)»**, բաղկացած է երեք ենթագլուխներից:

«Մուհամմադ Ալիի պայքարն իշխանության համար և ներքին իրադրությունը Եգիպտոսում» վերնագրով առաջին ենթագլխում ներկայացված են ֆրանսիական ռազմարշավից հետո Եգիպտոսում ձևավորված ռազմաքաղաքական իրավիճակը և Մուհամմադ Ալիի վարած պայքարը իշխանության ձեռքբերման և պահպանման համար: Եգիպտոսի փաստացի ինքնավարության համար օրհասական դարձած մամլուքյան խնդիրը դարձավ Մուհամմադ Ալիի ռազմաքաղաքական պայքարի հիմնական ուղղությունը, որի մանրամասն ուսումնասիրությունը ներկայացված է սույն ենթագլխում:

Երկրորդ ենթագլխում, որը կրում է **«Եգիպտոսի պետական կառավարման համակարգի բարեփոխումները Մուհամմադ Ալիի օրոք»** վերնագիրը, ուսումնասիրվել է Մուհամմադ Ալիի իշխանության օրոք սոցիալ-տնտեսական և պետական կառավարման բնագավառում իրականացված բարեփոխումները, որոնք հիմք են հանդիսացել արդի Եգիպտոսի կայացման գործում: Սոցիալ տնտեսական բարեփոխումների մեջ հատկապես առանձնացվել են գյուղատնտեսության ոլորտում իրականացված բարեփոխումները և կրթական նոր համակարգի առանձնահատկությունները: Առանձնակի մանրամասնությամբ ուսումնասիրվել են պետական կառավարման համակարգում միջազգային լավագույն փորձի ներդրման բարդությունները և ֆորմալ կառավարման սկզբունքների գործնական կիրառության խնդիրները:

Երրորդ ենթագլխում՝ **«Մուհամմադ Ալիի իրականացրած բարեփոխումները ռազմական ոլորտում»**, ներկայացված է XIX դարի առաջին կեսում Եգիպտոսի ռազմական ոլորտի առկա խնդիրները և հուսալի ու մարտունակ բանակի կառուցման օբյեկտիվ անհրաժեշտությունը: Հանգամանորեն ուսումնասիրվել և ներկայացվել են Եգիպտոսի ռազմական ներուժի հզորացմանն ուղղված ինչպես տեխնիկական, այնպես էլ կրթական և կառուցվածքային բարեփոխումները, որոնք

հիմնականում ժառանգել էին ֆրանսիական ռազմական ուժերի կառավարման մեթոդներն ու մոտեցումները:

Ատենախոսության երրորդ գլուխը վերնագրված է **«ԵԳԻՊՏՈՍԸ ՕՏԱՐ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ ՊԱՅՔԱՐԻ ՀՈՐՁԱՆՈՒՏՈՒՄ 1848-1914թթ.»**: Այն բաղկացած է չորս ենթագլուխներից:

«Բարեփոխումների ընթացքը Եգիպտոսում Աբբասի, Սայիդի և Իսմայիլի կառավարման տարիներին (1848-1879թթ.)» վերնագրով առաջին ենթագլխում ներկայացված է Մուհամմադ Ալիի կողմից ձեռնարկված բարեփոխումների արդյունքում ձևավորված ամուր և միավորված պետականության պահպանման խնդրի կարևորությունը և նրա հաջորդների՝ Աբբասի, Սայիդի և Իսմայիլի նախաձեռնած քայլերը քաղաքական և տնտեսական կայունության պահպանման ճանապարհին:

Երկրորդ ենթագլուխում՝ **«Ներքաղաքական իրավիճակը Եգիպտոսում 1879-1882թթ. և Օրաբի փաշայի ապստամբությունը»**, ուսումնասիրվել է տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամի արդյունքում ստեղծված քաղաքական երկու հակադարձ ճամբարների հակամարտությունը, ինչը հանգեցրեց հեղափոխական շարժման ակտիվացմանը, որն ուղղված էր եվրոպական երկրների անարդարությունների և կամայականությունների դեմ: Սույն ենթագլխում համակողմանի ուսումնասիրվել են շարժումը ղեկավարող Օրաբի փաշայի ընդդիմական ուժերի համախմբման, ռազմաքաղաքական գործողությունների և ռազմավարական ձախողումների պատճառները:

Երրորդ ենթագլուխը կրում է **«Բրիտանական տիրապետության հաստատումը Եգիպտոսում (1882-1914թթ.)»** վերնագիրը և անդրադառնում է բրիտանացիների տիրապետության օրոք Եգիպտոսում ստեղծված ներքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական իրավիճակին, անգլիամետ և ազգայնական ուժերի հակամարտություններին, ինչպես նաև բրիտանական դիվանագիտության առանձնահատկություններին և ձեռքբերումներին:

Ատենախոսության երրորդ գլխի չորրորդ ենթագլուխը՝ **«Հայերի ներդրումը XIX-XX դարերի Եգիպտոսի պետականաշինության մեջ»**, նվիրված է Եգիպտոսի զարգացման և պետականության պահպանման գործում եգիպտահայ առաջադեմ գործիչների մասնակցությանը: Այս ենթագլխում հանգամանորեն ուսումնասիրվել են հայ քաղաքական, հասարակական և մշակութային գործիչների՝ Պողոս բեյ Յուսուֆյանի, Նուբար փաշա Նուբարյանի, Տիգրան փաշա Ապրոյանի, Հակոբ Արթին փաշայի և Պողոս Նուբար փաշայի դերը ինչպես Եգիպտոսի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքում, այնպես էլ Եգիպտոսում հայկական ազդեցիկ գաղութի ստեղծման գործում:

Եզրակացություն բաժնում հեղինակն ամփոփել է ատենախոսության հիմնական դրույթներն ու արել եզրահանգումներ:

- Մինչև Նապոլեոն Բոնապարտի արշավանքը Եգիպտոսի քաղաքական կյանքը կարելի է բնութագրել Օսմանյան կայսրության և մամլուքյան ուժերի միջև ընթացող մշտական հակամարտությամբ: Մամլուքյան ուժերը, օգտվելով Օսմանյան կայսրության՝ Ռուսաստանի դեմ պայքարում ռազմական ուժերի կենտրոնացումից, վերականգնեցին իրենց իշխանությունը Եգիպտոսում՝ ստանձնելով երկրի կառավարման ղեկը, որը պահպանեցին մինչև ֆրանսիական զորքերի ներխուժումը՝ 1798թ.:
- Ունենալով համեմատաբար թույլ նավատորմ, ինչը հնարավորություն չէր տալիս ուղղակիորեն պայքարելու Մեծ Բրիտանիայի դեմ՝ ֆրանսիացիներն իրենց համար առաջնային նպատակ էին սահմանել Եգիպտոսը դարձնել իրենց գաղութը՝ մշտապես լարվածության մեջ պահելով հակառակորդ Մեծ Բրիտանիային, և Միջերկրական ծովը դարձնել ֆրանսիական: Ֆրանսիացիներն ունեցան էական ռազմական հաջողություններ Եգիպտոսում և անցան իշխանության գլուխ, ինչպես նաև նախաձեռնեցին և իրականացրին մի շարք բարեփոխումներ, որոնք էական ազդեցություն ունեցան Եգիպտոսի հետագա զարգացման համար: Այդուհանդերձ, ֆրանսիական ռազմարշավը մատնվեց անհաջողության, և Եգիպտոսը կրկին անցավ թուրքական սուլթանի սուվերենության տակ: Ֆրանսիական ռազմարշավի համակողմանի վերլուծության արդյունքում կարելի է եզրահանգել, որ Բոնապարտի ղեկավարած եգիպտական արշավանքի ձախողման հիմնական պատճառը տեղացի բնակչության նկատմամբ կիրառած կոպիտ քաղաքականությունն էր, ինչը թույլ չտվեց ստանալ եգիպտացիների աջակցությունը ո՛չ Եգիպտոսի ներքին քաղաքական խնդիրներում, ո՛չ էլ բրիտանացիների դեմ պայքարում, ինչն էապես թուլացրեց ֆրանսիական իշխանության դիրքերը և իր տրամաբանական հետևանքն ունեցավ ֆրանսիական ռազմարշավի համար:
- Եգիպտոսում կառավարման և դատական համակարգերը, ներառելով ավանդական և մուսուլմանական իրավունքին հատուկ գործառույթներ, այնուամենայնիվ, Նապոլեոն Բոնապարտի ռազմարշավի արդյունքում էապես վերափոխվեցին և դարձան հետագա համակարգային փոփոխությունների հիմքը: Հիմնական կառավարման համակարգում մամլուքների տեղը գրավեցին իսլամական հոգևոր հեղինակությունները: Ֆրանսիացիների օրոք Եգիպտոսի պատմության մեջ առաջին անգամ տեղի ունեցավ իշխանության մարմինների հասարակական կազմի ընդարձակում, ինչը ենթադրում է երկրի կառավարման մեջ հասարակության տարբեր շերտերից ներկայացուցիչների ներգրավում, ինչն էապես նվազեցնում էր ներքին խռովությունների առաջացման հավանականությունը: Արդյունքում Բոնապարտը, ներդնելով պետական

կառավարման համակարգի արդիական մեխանիզմներ, իր դրածոների միջոցով ընդլայնում էր իր տնտեսական և քաղաքական ազդեցությունը Եգիպտոսում:

- XVIII դարի վերջի և XIX դարի սկիզբն ընկած ժամանակաշրջանը Եգիպտոսի հետագա զարգացման համար դարձավ բեկումնային, քանի որ հենց այս ժամանակահատվածում հանդես եկած պատմական իրադարձությունների, մասնավորապես Նապոլեոն Բոնապարտի արշավանքի արդյունքում Եգիպտոսը քաղաքական և մշակութային անկման փուլից թևակոխեց արդիականացման և զարթոնքի փուլ, որը դարձավ պատմական նոր զարգացումների շարժիչ ուժ: Թեև բոնապարտյան բարեփոխումները միշտ չէ, որ ուղղված էին Եգիպտոսի ազգային շահին և հաճախ առաջացնում էին տեղացիների դժգոհությունը, այդուհանդերձ հենց այս բարեփոխումները դարձան պատմական հենասյուն արդի Եգիպտոսի կայացման հարցում:
- XIX դարի առաջին կեսին Մուհամմադ Ալին նախաձեռնեց բարեփոխումների մի շարք, ինչն էական ազդեցություն ունեցավ Եգիպտոսի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կայունացման, զարգացման և Օսմանյան կայսրության անմիջական հսկողությունից ձերբազատվելու գործում: Եգիպտոսի պետական համակարգում ներդնելով կառավարման լավագույն միջազգային փորձը՝ Մուհամմադ Ալիի առջև, այնուամենայնիվ, կանգնեց ֆորմալ կառավարման սկզբունքների գործնական կիրառության խնդիրը: Չնայած կառավարման, իրագործման և վերահսկողության առաջադիմական մոտեցումների որդեգրմանը՝ Մուհամմադ Ալին չկարողացավ ամբողջությամբ օգտագործել վերջինների իրական ներուժը՝ մեծամասամբ պայմանավորված կառավարման միանձնյա համակարգի թերություններով և կառավարման միջին ու ստորին օղակներում հետևողականության, վերահսկողության, սկզբունքայնության, արմատացած կոռուպցիոն մտածելակերպի և պետական համակարգված մոտեցումների բացակայության պատճառով: Այնուամենայնիվ, երկրի կառավարման նորաստեղծ համակարգը որակապես տարբերվեց նախորդներից և հիմք դրեց սոցիալ-տնտեսական երկարաժամկետ բարեփոխումների մի ամբողջ շարքի, որոնք իրենց նշանակալի ազդեցությունն ունեցան ինչպես ողջ երկրում, այնպես էլ յուրաքանչյուր եգիպտացու կյանքում:
- Մուհամմադ Ալին, իր կառավարման ժամանակահատվածում հզորացնելով երկրի ռազմական ներուժը և հասարակության լայն շերտերում բարձր հեղինակություն վայելելով, աստիճանաբար լուրջ սպառնալիք դարձավ Օսմանյան կայսրության համար: Նա կարողացավ հասնել մամլուքների և օսմանների չեզոքությանը, ովքեր սովորաբար վճռորոշ

դեր էին խաղում երկրի բարձրագույն պաշտոնի համար պայքարում: Մուհամմադ Ալիի բեկումնային որոշումներից մեկը հանդիսացավ այն, որ նա Եգիպտոսի ազգային-քաղաքական ուժերին հնարավորություն տվեց դրսևորվելու երկրի ռազմաքաղաքական ոլորտներում, ինչի արդյունքում վերջինները ժամանակի ընթացքում ամբողջությամբ դուրս մղեցին օսմաններին և մամլուքներին Եգիպտոսի քաղաքական կյանքից:

- Մուհամմադ Ալիի օրոք բանակի համալրման և կառավարման մշակույթը ձևավորվեց եվրոպական, մասնավորապես ֆրանսիական ռազմական ուժերի կառավարման մեթոդների և մոտեցումների հիման վրա: Բանակի տեխնիկական վերազինմանը և արդիականացմանը զուգընթաց, Մուհամմադ Ալին նաև էական ջանքեր և բյուջետային միջոցներ էր հատկացնում բանակի կրթական զարգացմանը և վերապատրաստմանը: Իր առջև նպատակ դնելով ստեղծել կայուն, հուսալի և ուժեղ բանակ՝ Մուհամմադ Ալին բախվեց մի շարք անհաջողությունների, որոնք նա ընդունեց որպես փորձառություն և խելացիորեն օգտագործեց իր հետագա ռազմավարական քայլերի կառուցման համար: Արդյունքում Մուհամմադ Ալիի իրականացրած ռազմական բարեփոխումներն որակապես փոխեցին եգիպտական բանակի կառուցվածքը և թույլ տվեցին տևական ժամանակահատվածում ապահովել երկրի անվտանգությունը և համեմատական անկախությունը:
- Մուհամմադ Ալիի իշխանության ժամանակահատվածի ձեռքբերումների պահպանումը դարձավ հետագա սերունդների առաջնային խնդիրներից մեկը, ինչը դժվար իրագործելի էր առանց Մուհամմադ Ալիի նման ազգանվեր, բարձր դիվանագիտական և կառավարչական հատկանիշներով օժտված առաջնորդի: Նրա հաջորդները ոչ միայն թերացան բարեփոխումների շարունակական իրագործման տեսանկյունից, այլ նաև ֆինանսական սխալ քաղաքականություն վարելու հետևանքով մի շարք պետական պարտքեր կուտակեցին՝ Եգիպտոսը հասցնելով տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամի: Խեդիվ Իսմայիլը, կառավարելով 1863-1879թթ., իր առաջ նպատակ էր դրել հասնել Եգիպտոսի անկախացմանը, սակայն նրա կառավարման օրոք ֆինանսական վիճակի վատթարացումը հանգեցրեց երկրի բռնազավթմանը Մեծ Բրիտանիայի կողմից:
- Բռնազավթման արդյունքում եվրոպական տերությունները Եգիպտոսում իրենց քաղաքացիների համար սահմանել էին արտոնյալ պայմաններ և սահմանափակում էին Եգիպտոսի ազգային պետականության հաստատման ցանկացած փորձ: Օրաբի փաշան, ով կարողացավ ստեղծել լայնածավալ ազգային շարժում՝ պատրաստ պայքարելու երկրի դե յուրե և դե ֆակտո անկախացման համար, տևական ժամանակ լուրջ ընդդիմություն կազմեց օտարերկրյա զավթիչների դեմ:

Այնուամենայնիվ, նա չկարողացավ կարևոր պահերին կատարել վճռորոշ, երբեմն նաև խիստ համարձակ քայլեր՝ վախենալով կորցնել կարևոր գործընկերներ և ի վերջո դրանով ձախողեց մի ամբողջ հեղափոխություն: Ֆրանսիան և Ռուսաստանը, որոնք դեմ էին Եգիպտոսի բրիտանական բռնազավթմանը, խանգարեցին Մեծ Բրիտանիային Եգիպտոսը հռչակել իր գաղութը, ինչը բրիտանացիներին չխանգարեց Եգիպտոսում հաստատել գաղութային համակարգ և փաստացի երկիրն ընդգրկել բրիտանական կայսրության մեջ: Եգիպտոսում բրիտանական ռազմական ներկայությունն ավարտվեց միայն 1954թ.:

- Չնայած XIX դարի սկզբին Եգիպտոսի ազգային փոքրամասնությունների մեջ հայերը թվաքանակով ամենասակավն էին, սակայն նրանց մասնակցությունը Եգիպտոսի զարգացման և պետականության պահպանման գործում համարվում է բեկումնային և անգնահատելի: Անկախ կրոնական և մշակութային տարբերություններից՝ պետական կյանքի մասնակցության, կազմակերպչական ունակությունների, ինչպես նաև վայելած հեղինակության շնորհիվ հայերին հաջողվել է վայելել Եգիպտոսի ղեկավարության վստահությունն ու զբաղեցնել կարևոր դեր պետական կառավարման համակարգում, նշանակալի մասնակցություն ունենալ կարևորագույն բանակցություններում, արտերկրում ունեցած կապերի շնորհիվ բարելավել տնտեսական, մասնավորապես առևտրային հարաբերությունները: Բարձր պաշտոններ զբաղեցնելով պետական ու հասարակական ոլորտներում՝ եգիպտահայերը շարունակել են դրսևորել իրենց հավատարմությունը Եգիպտոսի հանդեպ: XIX դարում Եգիպտոսում հաստատված հայ քաղաքական, հասարակական ու մշակութային գործիչները, լինելով հայրենասեր և ազգային շահերի նվիրյալներ, ստեղծեցին ազդեցիկ համայնք: Նրանք դարձան ոչ միայն հայ ազգի, այլ նաև Եգիպտոսի պարծանքը՝ վայելելով եգիպտացիների հարգանքն առ այսօր:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅՈՎ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԸ

1. Ազիզյան Խ., Մուհամմադ Ալիի բարեփոխումները ռազմական ոլորտում. նոր բանակի կառուցման հիմքերը, Մերձավոր Արևելք, պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ, XI-XII (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2017, էջ 13-26:
2. Ազիզյան Խ., Եգիպտոսի պետական կառավարման համակարգում Մուհամմադ Ալիի կողմից իրականացված բարեփոխումները, Արաբագիտական ուսումնասիրություններ, հ. 9, Երևան, 2017, էջ 200-218:
3. Ազիզյան Խ., Եգիպտոսի կառավարման համակարգի առանձնահատկությունները Նապոլեոն Բոնապարտի արշավանքի ժամանակաշրջանում, Կանթեղ (գիտական հոդվածներ), 3 (72), Երևան, 2017, էջ 115-124:
4. Ազիզյան Խ., Հայերի ներդրումը 19-20-րդ դարերի Եգիպտոսի պետականաշինության մեջ, Բանբեր հայագիտության, հայագիտական միջազգային հանդես, 2 (14), Երևան, 2017, էջ 35-47:
5. Ազիզյան Խ., Նապոլեոն Բոնապարտի եգիպտական արշավանքի դրդապատճառները և հետևանքները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 3 (651), սեպտեմբեր-դեկտեմբեր, Երևան, 2017, էջ 123-134:
6. Ազիզյան Խ., Ներքաղաքական իրավիճակը Եգիպտոսում (1879-1882թթ.) և Օրաբի փաշայի ապստամբության նշանակությունն ու անհաջողության պատճառները, Կանթեղ (գիտական հոդվածներ), 1 (74), Երևան, 2018, էջ 76-86:

АЗИЗЯН ХАЧИК РОБЕРТОВИЧ

АДМИНИСТРАТИВНО-УПРАВЛЕНЧЕСКАЯ СИСТЕМА ЕГИПТА В ПЕРИОД ГОСПОДСТВА ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ (19-ЫЙ ВЕК-НАЧАЛО 20-ОГО ВЕКА)

Диссертация на соискание ученой степени кандидата инсторических наук по специальности 07.00.02-“Всемирная история, международные отношения”.
Зашита состаится 10 июля, 2018г., в 12:00, на заседании специализированного совета 006 “Всемирная история, международные отношения”, дейтвующего при Институте востоковедия НАН РА, по адресу: 0019, г. Ереван, 0019, пр. М. Баграмяна, 24/4.

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена освещению военно-политических событий, имевших место в Египте в XIX-XX вв., а также анализу реформ в социально-экономической и государственной системе. Изучение истории Египта рассматриваемого периода представляет особый научный интерес, поскольку именно этот исторический отрезок стал хронологическим перекрестком завершения истории Египта “османского” периода и начала формирования его “современной” истории.

Актуальность исследования обусловлена также рассмотрением роли ключевой фигуры Мухаммада Али (которого по праву считают “основателем современного Египта”) с точки зрения развернутой им последовательной борьбы и предпринятых реформ, ибо именно благодаря этим действиям Египет обрел относительную независимость от Османской империи и европейского произвола. Придавая важное значение непрерывности реформ, диссертант рассматривает как вопрос сохранения достижений предыдущего периода – после Мухаммада Али – в военно-политической и социально-экономической сфере, так и их развития в дальнейшем – во время правления последующих трех наследников Мухаммада Али и британского властвования.

Диссертационная работа представляет значительный интерес с точки зрения освещения деятельности влиятельных египетских деятелей XIX-XX вв. армянского происхождения, сыгравших важную роль в политической, законодательной, экономической, образовательной и культурной сферах, а также в плане изучения вопросов становления армянской колонии в Египте.

Основная цель работы – подвергнуть глубокому и разностороннему анализу причинно-следственные связи исторических событий, имевших место в Египте в XIX-XX вв., и вопрос их влияния на процессы модернизации политической системы и социально-экономическое развитие Египта, равно как и выявить роль армянской колонии в вышеназванном процессе.

Главная научная новизна работы состоит в том, что впервые в арабистике вводятся в научный оборот арабские первоисточники, на основе которых сделана попытка обобщить и по-новому прокомментировать побудительные причины реформ, осуществленных Наполеоном Бонапартом в управленческой и судебной сфере, а также мотивы преобразований в государственно-управленческой и военной сферах, имевших место в период правления Мухаммада Али, связанные с ними сложности и их влияние на процесс модернизации Египта.

Диссертация состоит из введения, трех глав, включающих девять разделов, заключения, списка использованных источников и литературы.

Во **введении** представлены актуальность темы, задачи и цели, научная новизна работы, ее методологическая основа, практическое значение и хронологические рамки темы, приведен краткий обзор использованных источников и литературы.

Первая глава диссертации – **“ЕГИПЕТ ПОД ГОСПОДСТВОМ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И ПОХОД НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА”** состоит из двух разделов. В первом разделе **“Внутриполитическая ситуация в Египте до похода Наполеона Бонапарта”** кратко представлены важные внутриполитические события в Египте в XIX-XX вв., которые в основном связаны с повстанческим движением в рядах мамлюкских армейских формирований и с борьбой мамлюков за важные посты в системе правления Египта. Второй раздел этой главы **“Поход Наполеона Бонапарта в Египет и его влияние на систему правления и судопроизводства Египта”** посвящен рассмотрению мотивов французского военного наступления, выявлению причин неудач французской кампании, равно как и нововведениям в структуре управленческой системы Египта, а также социально-экономическим реформам, претворенным в жизнь в период французского господства.

Вторая глава диссертационного исследования **“РЕФОРМЫ АДМИНИСТРАТИВНО-УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ЕГИПТА В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ МУХАММАДА АЛИ (1805-1848 ГГ.)”** состоит из трех разделов. Первый раздел **“Борьба Мухаммада Али за власть и внутреннее положение в Египте”** представляет военно-политическую ситуацию, сложившуюся в Египте после французского военного похода, и политику Мухаммада Али, нацеленную на взятие и сохранение власти. Во втором разделе, озаглавленном **“Реформы государственной управленческой системы Египта при Мухаммаде Али”**, объектом исследования являются преобразования, осуществленные в социально-экономической и государственно-управленческой сферах и ставшие основой становления современного Египта. В третьем разделе **“Реформы Мухаммада Али в военной сфере”** представлены вопросы деятельности Египта в первой половине XIX в. и направленные на усиление военного потенциала, преобразования как технического, так и структурного характера.

Третья глава диссертации, озаглавленная **“ЕГИПЕТ В ВОДОВОРОТЕ БОРЬБЫ ПРОТИВ ЧУЖЕЗЕМНОГО ГОСПОДСТВА В 1848-1914 ГГ.”**, состоит из четырех разделов. В первом разделе **“Процесс реформ в Египте в годы правления Аббаса, Саида и Исмаила (1848-1879 гг.)”** представлены важность вопроса сохранения государственности и те усилия, которые были предприняты последующими тремя правителями Египта в направлении обеспечения политической и экономической стабильности. Во втором разделе третьей главы **“Внутриполитическая ситуация в Египте в 1879-1882 гг. и восстание Ораби-паши”** диссертант исследует противоборство двух политических лагерей, возникших в результате экономического и политического кризиса, что привело к активизации революционного движения, направленного против несправедливости и произвола, чинимого европейскими странами. Третий раздел **“Утверждение британского господства в Египте (1882-1914 гг.)”** посвящен анализу внутриполитической и социально-экономической ситуации, создавшейся в Египте при господстве британцев, противоборству англофильских и националистических сил, а также особенностям и достижениям британской дипломатии. В четвертом разделе **“Вклад армян в становление государственности Египта в XIX-XX веках”** рассматривается участие передовых армянских деятелей Египта в деле сохранения государственности, развития в политической и социально-экономической жизни страны, а также создания влиятельной армянской колонии в Египте.

В разделе **“Заключение”** обобщены основные выводы диссертации.

KHACHIK R. AZIZYAN

THE ADMINISTRATIVE GOVERNANCE SYSTEM OF EGYPT UNDER THE RULE OF THE OTTOMAN EMPIRE (19TH CENTURY- THE BEGINNING OF 20TH CENTURY)

The defense of the dissertation will take place at 12:00, on 10 of July of 2018, at the meeting of the Specialized Council 006 "World History, International relations" at the Institute of Oriental Studies of NAS RA. Address: Yerevan, 0019, M. Baghramyan Ave., 24/4.
The dissertation is submitted for the pursuing of the Scientific Degree of the Doctor of Philosophy in the Field of "World History, International relations" 07.00.02

SUMMARY

The dissertation is dedicated to the elucidation of military and political events of Egypt in the XIX-XX centuries and the study of the reforms implemented in socio-economic and state system. The study of this period of Egypt's history is of a particular scientific interest as it turned out to be the historical stage of the fundamental cessation of the history of Egypt's "Ottoman" era and the beginning of the establishment of its "modern" history.

The relevance of the study is also conditioned by the perspective of consistent struggle and continuous reforms of Muhammad Ali – truly regarded as the "founder of modern Egypt", due to the fact, that the latter's activity had led Egypt to achieve relative independence from the Ottoman Empire and European arbitrary dependence. Attaching special importance to the continuity of reforms, the dissertat considers the issue of preserving the achievements of the previous period - after Muhammad Ali - in the military-political and socio-economic spheres, and their development in the future - during the reign of the three subsequent successors after Muhammad Ali and the British rule.

The study presents particular interest on influential figures among the Egyptian Armenians in the XIX-XX centuries, the latter's activities in the political, legislative, economic, educational and cultural spheres of Egypt, as well as from the perspective of studying the issue of formation of the Armenian community in Egypt.

The main aim of the dissertation is to implement a profound and comprehensive analysis on the cause-and-effect relations of the historical events, which took place in Egypt in the XIX-XX centuries and the question of their impact on the modernization processes of political system and socio-economic development of Egypt, as well as to reveal the role of the Armenian community in the abovementioned process.

The main scientific novelty of the dissertation is that for the first time Arabic primary sources have been introduced in the scientific circulation, based on which an attempt has been made to compile and to present an interpretation in a new way on the motivating forces behind the reforms carried out by Napoleon Bonaparte in the administrative and judicial systems of Egypt, as well as the motives of transformations in the state administartive and military spheres that took place during the reign of Muhammad Ali, the difficulties associated with them and their impact on the modernization process of Egypt.

The research comprises introduction, three chapters consisting of nine subchapters, conclusion and bibliography.

The **introduction** covers the actuality of the topic, goals and objectives, the elucidation of scientific novelty, methodological basis, practical significance and the choice of chronological framework of the theme, summary theory of the used sources and literature.

The first chapter entitled **“EGYPT UNDER THE RULE OF THE OTTOMAN EMPIRE AND THE INVASION OF NAPOLEON BONAPARTE”** consists of two subchapters. The first subchapter entitled **“The internal political situation in Egypt before the invasion of Napoleon Bonaparte”** briefly presents the essential events of the internal political life evolved in Egypt during the XVI-XVIII centuries which are mainly related to the oppositional movements of the Mamluk army units and the struggle of the Mamluks for important positions in the governance system of Egypt. The second subchapter is entitled **“The invasion of Napoleon Bonaparte to Egypt and its influence on the governance and judicial systems of Egypt”**, where the motives for the French military campaign have been studied, the reasons for the failure of the French military campaign have been revealed, as well as the innovations introduced by the French regime in the Egyptian governance structure and the reforms carried out in the country’s socio-economic sphere during the supremacy of the French authorities are presented.

The second chapter entitled **“THE REFORMS OF GOVERNANCE SYSTEM OF EGYPT UNDER MUHAMMAD ALI (1805-1848)”** consists of three subchapters. The first subchapter entitled **“Muhammad Ali’s struggle for power and the internal situation in Egypt”** presents the military-political situation formed in Egypt after the French military campaign and the struggle led by Muhammed Ali for the acquisition and maintenance of power. The second subchapter entitled **“The reforms of Egypt’s state governance system under Muhammad Ali”** covers the socio-economic and state governance reforms under the rule of Muhammad Ali, which served as basis for the formation of modern Egypt. The third subchapter entitled **“The military reforms of Muhammad Ali”** presents the problems existing in Egypt in the first half of the XIX century, as well as technical, educational and structural reforms aimed at strengthening the military potential of Egypt.

The third chapter of the dissertation is entitled **“EGYPT IN THE WHIRLPOOL OF STRUGGLE AGAINST FOREIGN RULE 1848-1914”**. It consists of four subchapters. The first subchapter entitled **“The process of reforms in Egypt during the reign of Abbas, Said and Ismail (1848-1879)”** presents the importance of the issue of statehood preservation and the steps taken by his three successors the path of maintaining political and economic stability. The second subchapter entitled **“The internal political situation in Egypt between 1879 and 1882 and the revolt of 'Urabi Pasha”** covers the conflict of two opposing political camps created in the result of the socio-economic and political crisis, which brought to the activation of the revolutionary movement aimed at opposing the injustices and arbitrariness by the European countries. The third subchapter is entitled **“The establishment of British rule in Egypt (1882-1914)”** and touches upon the internal political and socio-economic situation in Egypt created during the British rule, the conflicts of the pro-English and nationalist forces, as well as the peculiarities and achievements of the British diplomacy. The fourth subchapter entitled **“The contribution of the Armenians to the Egyptian state-building in the XIX-XX centuries”** is dedicated to the participation of leading Armenian-Egyptian figures in the statehood preservation of Egypt, development of political, social and economic life as well as creating the influential Armenian community in Egypt.

The **conclusion** summarizes the main results of the dissertation.